

## الگوی ابنيه مسکونی در معماری اسلامی

زهرا سادات موسوی

### چکیده

شهرسازی و معماری اصیل اسلامی یکی از ثمرات تمدن توحیدی است که مبتنی بر توحید، ایمان به خدای متعال و تولید علوم متناسب با حقیقت ایمان برای رسیدن به حداکثر قرب به خدای متعال شکل گرفته است. چنانچه محیط کالبدی مبتنی بر اصول این نوع معماری و شهرسازی طراحی شود، می‌تواند بستر تحقق سبک زندگی اسلامی و ارزش‌های دینی باشد در عین حال محیط کالبدی می‌تواند به نوعی طراحی شود که بستری برای استحالت هنجرهای دینی گردد. از بین تمامی ابنيه، مسکن از مهم‌ترین ابنيه هر شهر و سکونت‌گاه است زیرا علاوه بر آنکه در اغلب موارد بیشترین حجم ابنيه شهر به آن اختصاص دارد بیشترین ساعات عمر انسان نیز در مسکن سپری می‌شود و از طرفی هم کارکرد مسکن با تمامی کارکردهای ابنيه دیگر متفاوت و اثرگذار بر تمامی آن‌هاست و آن آرامش بخشی است که در متون دینی نیز مکرر به آن اشاره شده است؛ و لذا انسان در مقایسه با سایر کاربری‌ها تعامل بیشتر و بالطبع تأثیرپذیری بیشتری از آن دارد. از همین رو است که اهمیت این کاربری دوچندان است؛ و از آنجایی که دین اسلام و معماری اسلامی به این مهم توجه لازم را مبذول داشته برسی نگاه اسلام به معماری و همچنین علت افول معماری اسلامی در دهه‌های اخیر از سؤالات اصلی این تحقیق محسوب می‌شود. طبق این پژوهش با استناد به ادبیات قرآنی مسئله ارجحیت الگوهای درون‌گرا برای ساخت ابنيه مسکونی پی‌جويی شده و همچنین استفاده از این الگوی معماری در ساخت بناهای مسکونی بررسی گردیده است و سپس نقش لیبرالیسم در تغییر مسکن با الگوی درون‌گرا به مسکن‌هایی با الگوی برون‌گرا شرح داده شده است.

## مقدمه

یکی از مهم‌ترین دوگانه‌های مطرح در معماری ابنيه مسکونی درون‌گرا یا بروونگرا بودن ساختمان است. در معماری معاصر به دلیل تأثیرات مختلف حاصل از مکاتب فلسفی، اقتصادی و غیره، الگوی رایج در طراحی اغلب کاربری‌های شهری به‌ویژه ابنيه مسکونی الگوی بروونگرا است که مؤلفه‌های فرهنگی و اعتقادی مهم‌ترین دلیل این امر بود؛ اما در معماری موسوم به معماری اسلامی اغلب کاربری‌های شهری به‌ویژه ابنيه مسکونی از الگوی درون‌گرا بهره می‌برندند که مؤلفه‌های فرهنگی و اعتقادی مهم‌ترین دلیل این امر بود. در این پژوهش سعی شده تا با استناد به متون دینی و با محوریت آیه ۸۰ سوره نحل الگوی موردنظر اسلام جهت ساخت ابنيه مسکونی که همان الگوی درون‌گرا است مطرح و بررسی گردد موضوع موردبیخت دیگر اینکه در طول قرون متمادی درون‌گرایی یگانه الگوی ساخت ابنيه مسکونی بوده تا قبل از روی کار آمدن حکومت پهلوی به دلیل خودباختگی شاهان ایران نسبت به تمدن مغرب زمین و تقليد محض و بی‌چون‌وچرا از فرهنگ آنان و بی‌توجهی به فرهنگ ایرانی اسلامی شعار صورتاً و سنتاً غربی شدن را سر دادند و گستردترین و سریع‌ترین تغییرات را در حوزه‌های مختلف فرهنگی از جمله معماری به وجود آوردند و معماری درون‌گرا و حریم زا را به یک معماری بروونگرا و حریم زدا مبدل ساختند.

## ۱- اصول معماری اسلامی

با توجه به روند تاریخی که بر معماری اسلامی گذشته و آنچه شارع در بحث معماری به آن نظر داشته است می‌توان اصول معماری اسلامی را ۷ اصل دانست که این اصول عبارت‌اند از:

توحید اخلاق علم عبادت و احترام اقتصاد ذکر حیا و حجاب

**۱-۱- توحید:** یکی گفتن به زبان، یکی دانستن و یکی شدن وجود خدا یعنی کمال هنر. اعتقاد به خدای واحد و مورد پرستش همه ملل این یگانگی را به وجود آورده که در مجموعه شهرهای اسلامی دنیا این وحدت دیده می‌شود. شهرهای اسلامی به لحاظ داشتن نشانه‌های

اسلامی نظیر مساجد مکان‌های مذهبی و همچنین به کارگیری زبان عربی در مکالمات و کتابت همه ناشی از یک فرهنگ و نشأت گرفته از یک کتاب آسمانی است و این فرهنگ در امور مختلف از جمله معماری بسیار تأثیرگذار است مانند رعایت جهت قبله که در یک شهر اسلامی وحدت سمت‌وسو را به وجود می‌آورد. (دهشیدی، ۷، اصل حاکم بر معماری اسلامی، ۳)

**۱-۲-اخلاص:** ساختمان‌های مسکونی همه بدون بی‌پیرایه‌اند. خلوص فقط باید برای خدا باشد و از هر زشتی و پلیدی دور بماند. در روند احداث ساختمان‌های عمومی شهر آنچه هنرمندان دارند در طبق اخلاص می‌گذارند در اماکن همه‌چیز باید پاک بی‌پیرایه و خالص باشد. آب را که نشانه پاکی است در جای‌جای بنا به کار می‌برند نور را که نشانه و القا کنند خلوص است را در همه ساختمان گردش می‌دهند.

هر آنچه را که می‌سازند به‌سوی آسمان نشانه دارد، گنبدها دور قوس‌ها تیزی بالای درب‌ها و پنجره‌ها همه به آسمان اشاره دارند.

آنچه در اجرای عملی اخلاص باشد بالطبع زیبایی به وجود خواهد آورد. زیبایی به معنای زیبندگی پذیرفتی خواستنی و به‌تناسب و سامان بودن است. (فرج پور و قمری، بررسی تأثیر خانه‌ها با الگوی معماری ایرانی اسلامی بر ایجاد آرامش، ۶)

**۱-۳-علم:** در سایه دوران حکومت‌های اسلامی به‌ویژه قرن ۴ و ۵ هجری قمری علم پیشرفتی به سزا و درخشنان داشته و مسلمانان در همه زمینه‌های علمی صاحب‌نظر بوده‌اند چه در علم و فنون ریاضی و فیزیک و شیمی و ریاضیات و چه در زمینه علوم و معارف اسلامی.

معماری اسلامی از هر دوسته علوم بهره برده است به‌ویژه از هندسه که ایدئولوژی معماری است. استفاده از ریاضیات جز اساسی‌ترین کارهاست چه در سطوح و احجام بنا چه در ریزترین نقوش تزئینی.

از جمله علوم دیگر که در معماری اسلامی به آن توجه شده استفاده علم ایستایی بنا یا «نیارش» است. علم نیارش به مجموعه عواملی گفته می‌شود که بنا را نگه می‌داشته که مجموعاً شامل استاتیک بنا فن ساختمان و مصالح شناسی بوده است. (قاسمی، نیارش اصل معماری ایرانی، ۲)

**۱-۴-اقتصاد:** خداوند در قرآن کریم می‌فرمایند: ان الله لا يحب المسرفين رعایت اقتصاد یک اصل اسلامی است که معماری اسلامی در ساختار خود از این اصل بهره برده است.

پرهیز از اسراف یعنی هر چیزی را به جای خود به کارگیرند. استفاده از مصالح در جای مناسب خود و به حد نیاز مصرف‌کننده عین عدالت است. البته هر چیز به جای خود صرفاً در خصوص مصالح مصرفی معنا ندارد بلکه در احداث فضاهای بیهوده و بعضًا از روی تفدن در احداث ساختمان بدون توجه به عملکرد و کاربری ابنيه و یا عدم توجه به مکان و زمان احداث بنا نیز از مصادیق رعایت عدالت در معماری است.

همچنین مسئله خودکفایی نیز در خصوص اقتصاد معماري اسلامي جايگاه قابل توجهی دارد و در طول تاریخ تمام همت معماران مسلمانان ساخت ابنيه با استفاده از مواد خام اولیه همان منطقه بوده است.

**۱-۵-عبادت و احترام:** در شريعت اسلام هر کسی بدون واسطه انساني می‌تواند عبادت کند. لذا در معماری اسلامی اين چنین به نظر می‌رسد همه ساختمان‌هايی که به واسطه نيازهای مختلف بشری ساخته می‌شود باید دارای فضای ساده و بی‌آلایش و پاک همچون مسجد باشند و ایجاد فرصت جهت عبادت را در تمامی فضاهای شهری به یک شهروند القا کند.

یک اثر معماري با یک محتوای عبادي مسلم است پاکی می‌طلبید اماكن باید طوری بنا شوند که به دوراز ناپاکی باشند. توالتها خارج از محیط آلودگی‌ها و در بیرون بنای اصلی ساخته می‌شوند.

آبریزگاهها در گوشه‌ای از حیاط طوری ساخته می‌شود تا با پیمودن مسافتی تطهیر کفش فراهم شود.

همچنین برای به وجود آوردن امكان عبادت در همه اماكن تطابق محورهای اصلی بناها در جهت قبله جزء اساسی‌ترین محورهای بنا بوده است.

در بناهای اسلامی سعی شده به طور مداوم ذکر خدا باشد یا اینکه به نحوی ذکر خدا را به مردم یادآوری نماید. معماران مسلمان از کتابت اسماء و صفات الهی در ساختمان بناها استفاده بسیار

بردهاند؛ حتی المقدور دیوارهای اتاق‌های مسکونی در جهت قبله ساخته می‌شود و تلاش بسیار در جهت تطابق اجزاء ساختمان با تعداد عدد ابجد اسمی ائمه اطهار و... داشته‌اند که همگی یادآور مبانی اعتقادی مسلمین است). دهشیدی، ۷ اصل حاکم بر معماری اسلامی،<sup>(۴)</sup>

**۱-۶-حجاب و حیا:** اسلام برای حفظ و رعایت حجاب و حریم توصیه اکید نموده است. لذا لزوماً ساختمان‌های اسلامی باید دارای حجاب باشند. آن‌ها برای ایجاد حجاب به ویژه ابنيه مسکونی آن‌ها را درون‌گرا می‌ساختند. برای درون‌گرایی ساختمان اتاق‌ها را در اطراف میانسرا ساخته می‌شد و اگر قصد احداث ساختمان بزرگ‌تری داشتند آن را به دو بخش اندرونی و بیرونی تبدیل می‌کردند زیرا یکی از باورهای مردم ایران ارزش نهادن به زندگی شخصی حفظ حرمت و عزت نفس آنان بود که این امر به‌گونه‌ای معماری را درون‌گرا کرده است. فضای درون‌گرایی مانند آغوش گرم و بسته است و از هر سو رو به درون دارد.

از در ورودی که وارد می‌شوند ابتدا یک هشتی داشته که به دو دالان متصل بوده است. یکی برای بخش اندرونی و دیگری برای قسمت بیرونی، چراکه اندرونی در حجاب و حریم کامل باشد. از طرفی با ساخت پنجره‌های مشبك حجاب بیشتری به بنا می‌دادند حتی کوبه درها متفاوت بود تا تفاوت بین زن و مرد مراجعه کننده مشخص باشد. بنها اشرافی به یکدیگر نداشتند و دیوارها و خروجی منازل درنهایت سادگی و شبهات به یکدیگر بودند که ابزاری جهت فخرفروشی نشوند. رعایت تمام این موارد باعث افزایش آرامش افراد خصوصاً در فضای خانه که مهد آرامش است می‌گردد. (مریم فرج پور و علی قمری، مقاله بررسی تأثیر خانه‌ها با الگوی معماری ایرانی اسلامی بر ایجاد آرامش،<sup>(۵)</sup>

## ۲-الگوی مطلوب معماری مسکن در ادبیات دینی

با بررسی آیات قرآن که در خصوص مسکن بحث شده، ارجحیت الگوهای درون‌گرا نسبت به الگوهای برون‌گرا دریافت خواهد شد؛ محور این ادعا آیه‌ای از قرآن کریم است که خداوند می‌فرماید: «وَاللَّهُ جَعَلَ لَكُمْ مِنْ بُيُوتٍ كُمْ سَكَنًا : وَ خَدَاوَنَدَ از خانه‌هایتان برایتان آرامش قرارداد (نحل: ۸۰)» طبق این آیه شریفه، مسکن سبب سکون‌بخشی و آرامش انسان می‌شود اما نه هر مسکنی، زیرا واژه «مِنْ» در این آیه نشان‌دهنده سکون‌بخشی برخی از خانه‌ها برای انسان است.

غیرقابل انکاری بر سبک‌ها، مصادیق و به طور کلی تحولات معماری و شهرسازی دارند. (نقره کار، درآمدی بر هویت اسلامی در معماری و شهرسازی،<sup>۳</sup>)

در دهه‌های اخیر معماری ایرانی اسلامی به شدت تحت تأثیر فرهنگ و تمدن غرب قرار گرفت. مصادیق الگوپذیری بی‌چون و چرا از فرهنگ غرب در معماری بسیار زیاد است که مجال ذکر آن‌ها وجود ندارد لیکن به اختصار به ذکر نمونه‌ای بسندۀ خواهیم کرد؛ «آندره گدار» که خود ملیتی فرانسوی دارد در شرح تأثیرات فرهنگ غرب بر معماری اسلامی چنین بیان می‌کند: وقتی کت‌شلوار و کراوات به ایران آمد و جوان‌های اروپا رفته پس از اتمام تحصیلات پزشکی و حقوقی به ایران بازگشتند و آداب و رسوم غربی را هم با خود آورده‌اند استاد بنا هم مانند خیاط فرنگی‌ماب شد و از آنجایی که با تکنیک، مواد و حتی اصول جدید هم آشنایی نداشتند و از طرفی با نبود کتب به زبان فارسی تنها دسترسی آن‌ها به شکل‌ها و عکس‌ها بود، آن‌وقت بود که به پیروی از سبک قدیم ایرانی خود و جذبه فرنگی درکشش قرار می‌گرفتند. استاد بنا هم چون در کاتالوگ دیده بود که بر بام خانه‌ها دودکش نصب شده او هم بر ساختمان خود دودکش می‌گذاشت، بدون آنکه مجرای دودی در ساختمان وجود داشته باشد. (دیو سالار و کلایه، بررسی تحولات معماری و شهرسازی تهران و عوامل موثر بر آن،<sup>۷</sup>)

هر چند ذکر و بررسی مصادیق امری مهم است، اما ناکافی و سطحی به نظر می‌رسد و بر اساس آنچه گفته شد بینش‌ها و مؤلفه‌های فکری و فرهنگی زیربنای تمامی کنش‌های انسان‌اند. لازمه یک پژوهش عمیق و دقیق ورود به ریشه‌ها و مبانی فرهنگی و اعتقادی تمدن غرب است و همین ریشه‌های فرهنگی و اعتقادی‌اند که باعث بروز کالبد و مصادیق شده‌اند. مهم‌ترین و جامع‌ترین وجه فرهنگ و تمدن معاصر غرب «لیبرالیسم» است که درواقع این وجه را می‌توان مصدق تمام‌عيار تمدن مذکور دانست. (رئیسی، معماری و شهرسازی مطابق با سبک زندگی اسلامی،<sup>۲۸۸</sup>)

لیبرالیسم به معنای آزادی‌خواهی است و از واژه لاتین لیبرتی به معنای آزادی گرفته شده است و به مجموعه وسیعی از ایده‌هایی اطلاق می‌شود که آزادی شخصی را مهم‌ترین هدف می‌داند. لیبرالیسم مبانی متعددی دارد که مهم‌ترین آن‌ها پنج مبانی سکولاریسم، اصالت آزادی، ناسیونالیسم، اومانیسم و فردگرایی است. (شاپیرو، لیبرالیسم معنا و تاریخ آن،<sup>۱۰</sup>)

لوکوربوزیه از مطرحترین معماران دوره مدرن است. او معماری مدرن را مطابق با مکتب لیبرالیسم پایه‌ریزی کرده و پنج اصل را برای این معماری نام برد است که دو اصل مهم آن پلان آزاد و نمای آزاد است که مستقیماً از اصل آزادی اثر پذیرفته است. لذا معماری مدرن ظهور تمام‌عیار لیبراسیون فضایی است. او این اصول را در طراحی ویلا سوا در پاریس به نمایش گذاشت. (قبادیان، مبانی و مفاهیم در معماری معاصر غرب، ۶۳) پس از طراحی این ویلا و چند پروژه دیگر در اروپا که بهشدت تأثیرات لیبرالیسم بر آن‌ها مشهود بود طرح‌های شبیه به آن‌ها در ایران اجرا شد که در آن‌ها از بین رفتن مرز و حریم بین فضاهای مختلف به تبعیت از نمونه‌های غربی کاملاً مشهود بود و بهاین ترتیب در این پدیدارها از میان برداشتن حدود و مرزهای کالبدی و مخدوش کردن حریم‌های فضایی مبازای کالبدی مفهوم آزادی پنداشته می‌شد.

تأثیر اصالت دادن به میل‌های پست انسان و بی‌توجهی به قوای عالی وی را می‌توان در بسیاری از مصاديق کالبدی معماری معاصر ایرانی پی‌جویی نمود به عنوان مثال بر اساس آموزه‌های اسلامی فخرفروشی از طریق معماری مسکن شدیداً نکوهش شده است امام حسین (ع) پس از دیدن منزلی مرفوع و مجلل فرمودند: رفع الطین و وضع الدین، گل‌ها را بالا برد و دین خود را پایین آورد. (نوری، مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، ج ۴۶۷، ۳)

بر همین اساس در بافت‌های مسکونی سنتی تفاوت چندانی در بدن‌های بیرونی بنا مشاهده نمی‌شد و نمای مسکن ابزاری برای فخرفروشی مورد استفاده قرار نمی‌گرفت؛ به‌گونه‌ای که فقر یا غنای مالک از نمای بیرونی قابل تشخیص نبود؛ اما در شهرسازی معاصر ایران بدن بیرونی منازل شاهدی بر شرایط مالی صاحب‌خانه و ابزاری جهت فخرفروشی و مسببی برای حسرت جامعه محسوب می‌گردد.

افول قابل توجه به کارگیری رنگ‌های تفکر برانگیز و متناسب با قوای عقلانی (مانند فیروزهای و خاکی) و افزایش استفاده از رنگ‌های محرک (مانند نارنجی و قرمز) پرهیز از هندسه‌های متقارن و متعادل که بستر مناسبی برای آرامش و سکون روح و ذهن و همچنین فعل کردن قوای عقلانی بود نیز بر اساس تفکر لیبرالیسم، معماری ایران را از معماری اسلامی به معماری غربی تغییر داد. (رئیسی، معماری و شهرسازی مطابق با سبک زندگی اسلامی، ۳۱۲)

بنابراین بخش قابل توجه و محوری فرایند تضعیف سبک زندگی اسلامی در ایران معاصر حاصل تأثیرات نظام لیبرالیسم بر معماری و شهرسازی معاصر ایران است.

خانه که فضایی کیفی و محل آرامش بود به سرپناه که مکانی کمی و محل آسایش است تقلیل یافت و مبرهن است که برخلاف خانه که مسئله‌ی اصلی در آن کیفیات است، در سرپناه، کمیات مسئله‌ی اصلی است.

زمزمه‌های جایگزینی سرپناه‌های کمی بهجای خانه‌های کیفی از سوی معماران ایرانی را در شماره‌های اولیه نشریه آرشیتکت در دهه ۲۰ شمسی می‌توان مشاهده نمود.

نتیجه تأثیرات و تحولات این شد که در معماری معاصر ایران که هیچ ارتباطی با معماری مسکن اسلامی و ایرانی ندارد پدیده‌ی خانه‌های ردیفی و بروونگرا که به دلایل متعدد در تقابل با سبک زندگی اسلامی قرار دارد، به عنوان الگوی معماری ابینیه مسکونی رایج گشت.

## نتیجه

محرمیت و حفظ حریم خانواده از مهم‌ترین اصول فرهنگ اسلامی ایرانی است که با ورود به عرصه معماری موجبات آسایش و آرامش را برای اعضای خانواده فراهم آورده است. الگوی معماری درون‌گرا حداکثر فاکتورهای ایجاد محرومیت و آرامش را در خود جای داده است و الگوی غالب معماری تا قبل از حکومت پهلوی بوده است. پس از آغاز این حکومت با توجه ایران به خودباختگی زمامداران آنان در برابر تمدن غرب، حریم و حجاب را از عوامل عقب‌ماندگی بر شمردند و به مبارزه با تمامی مظاهر آن از جمله در معماری برخاستند و همسو با فرهنگ لیبرال غرب شروع به حریم زدایی در ابینیه مسکونی پرداختند. حضور معماران و مستشاران غربی نیز به سرعت این تغییرات و تحولات کمک شایان توجهی کردند و در مدت کوتاه ۲۰ ساله معماری اسلامی حریم زا و درون‌گرا به معماری غربی لیبرال بروون‌گرا و حریم زدا تبدیل شد.

## منابع

### فهرست کتب

قرآن کریم

بانی مسعود، امیر، معماری معاصر ایران در تکاپوی سنت و مدرنیته، تهران: هنر معماری قرن، ۱۳۹۴

پیرنیا، محمد کریم، سبک‌شناسی معماری ایران، تهران: سروش دانش، ۱۳۸۳

حائری مازندرانی، محمدرضا، خانه فرهنگ طبیعت، تهران: مرکز مطالعاتی و تحقیقاتی شهرسازی و معماری

رئیسی، محمدمنان، معماری و شهرسازی مطابق سبک زندگی اسلامی از تشریح وضع مطلوب تا تحلیل وضع موجود، قم: دانشگاه قم، ۱۳۹۷

شاپیرو، جان سالوین، لیبرالیسم معنا و تاریخ آن، ترجمه محمد سعید رضایی کاشانی، تهران: نشر مرکز، ۱۳۹۱

شیخ حر عاملی، محمد بن الحسن، وسائل الشیعه، ج ۵، قم: موسسه آل البيت (ع)، ۱۴۰۹، قبادیان، وحید، مبانی و مفاهیم در معماری معاصر غرب، تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی، ۱۳۸۲

کیانی، مصطفی، معماری در دوره پهلوی، تهران: موسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران، ۱۳۸۶

معماریان، غلامحسین، آشنایی با معماری مسکونی ایرانی گونه شناسی درون‌گرا، تهران: سیما  
دانش، ۱۳۸۴،

مکی، حسین، تاریخ بیست‌ساله ایران، ج ۶، تهران: علمی، ۱۳۶۲

نقره‌کار، عبدالحمید، مبانی نظری معماری، تهران: پیام نور، ۱۳۸۹

\_\_\_\_\_، درآمدی بر هویت اسلامی در معماری و شهرسازی، تهران: پیام سیما، ۱۳۸۷

## فهرست مقالات

حسینی جوادی، احسان، «بازشناسی فرهنگ محرومیت و تأثیر آن بر کالبد معماری»، همایش  
بین‌المللی مالزی، ۲۰۱۵ م

دیوسالار، شاپور کلایه، سعید محمود، «بررسی تحولات معماری و شهرسازی تهران و عوامل  
مؤثر بر آن»، ۱۳۹۲

مصطفی‌یزدی، محمدتقی، «ارزش اسلامی در مدیریت»، فصلنامه معرفت، شماره ۱۷، ۱۳۷۵  
ناری قمی، مسعود، «مطالعه معناشناختی در باب مفهوم درون‌گرایی در شهر اسلامی»، نشریه  
هنرهای زیبا، شماره ۴۳، ۱۳۹۰